

11. Dones immigrants no comunitàries al mercat de treball espanyol¹

Carlota Solé i Puig

Doctora en ciències econòmiques per la UAB i doctora en sociologia per la Universitat de Reading. Catedràtica de sociologia de la UAB.

Sònia Parella i Rubio

Doctora en sociologia per la UAB i professora de sociologia de la UAB.

Introducció

Quines són les pautes d'inserció laboral a l'Estat espanyol de milers de dones immigrants d'origen llatinoamericà, procedents de l'Àsia, de l'Àfrica o dels països de l'Europa de l'Est? Efectivament, la demanda de força de treball immigrant per part de les economies postindustrials difereix quant al gènere. Assistim a un augment del reclutament de treballadores immigrants per portar a terme les activitats vinculades a la reproducció social –principalment el servei domèstic, encara que no hem d'oblidar la prostitució– a totes les societats postindustrials. Es tracta de tasques que sempre han estat considerades *pròpies* de dones, però que en l'actualitat han passat a formar part del mercat global, en el context de la «internacionalització de la reproducció».

Les causes i les conseqüències dels moviments migratoris femenins tenen entitat pròpia, ja que la dona juga un paper social i econòmic diferent al del subjecte masculí, tant en l'esfera productiva com en l'esfera reproductiva, tant a la societat d'origen com a la de destinació. Una lectura de les migracions en clau de gènere ens permet concloure que la migració femenina ja no es pot atribuir només al fet que les dones segueixin els seus marits de manera passiva, sinó que elles sovint emigren soles, per raons econòmiques, i segueixen patrons migratoris diferents dels dels seus homòlegs masculins (Colectivo loé, 1998; Gregorio, 1999). En aquest escenari és on hem de situar la presència de migració femenina a Espanya. Un element identificador dels nous models migratoris europeus és l'augment de l'emigració autònoma femenina, al marge del context del reagrupament familiar (Ribas, 2004). Les dades demostren que existeix una gran diversificació en les experiències migratòries femenines, de manera que moltes d'aquestes dones arriben a Europa i a Espanya essent elles les pioneres del procés migratori, atretes per l'oferta de feina com a treballadores domèstiques o, en alguns casos, en els serveis sexuals (Morokvasic, 1993). En alguns col·lectius d'immigrants –sobretot entre els procedents de països llatinoamericans–, els patrons migratoris són majoritàriament femenins i són elles les impulsores de les cadenes migratòries (Ribas, 2004).

1. Versió resumida d'un article publicat per les autores al monogràfic sobre immigració i exclusió social de *Sistema: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 190-191, gener de 2006, pàg. 193-215.

La globalització com a macroprocés és el marc que permet comprendre l'emigració de dones que es dirigeixen a les economies postindustrials per treballar en el servei domèstic. El capitalisme global i el patriarcat operen com a forces macroestructurals, que, juntes, determinen les posicions de les treballadores d'origen immigrant (Parrenas, 2001: 62). La *divisió del treball reproductiu* sota línies racials o ètniques opera en un context d'incorporació de les dones dels països perifèrics a l'economia global. Es tracta d'una forma distintiva de divisió internacional del treball, fruit de la interacció entre el capitalisme global i els sistemes de desigualtat de gènere, que té lloc tant a les societats d'origen com a les de destinació i que estableix una connexió entre dones al llarg de relacions d'interdependència. La transferència internacional de treball reproductiu té a veure amb relacions socials, polítiques i econòmiques entre dones en un mercat de treball global. Aquesta divisió es fonamenta en una relació estructural de desigualtat d'acord amb la classe social, el gènere, l'ètnia i la ciutadania, que relega les dones immigrades a les ocupacions més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere, en concret, a totes aquelles tasques vinculades a la reproducció social.

L'objectiu d'aquest capítol és el d'oferir una panoràmica de la dona immigrant no comunitària² a Espanya, a través d'una aproximació als diferents perfils i projectes migratoris i a les seves trajectòries laborals. Per tal de realitzar l'anàlisi, s'han utilitzat diferents fonts estadístiques, així com una recopilació dels principals resultats de les investigacions més destacades sobre aquesta temàtica i dels estudis sobre dona immigrant i mercat laboral en què han participat les autores al llarg de la seva trajectòria investigadora.

La feminització dels fluxos migratoris cap a l'Estat espanyol en el context de la *internacionalització de la reproducció*

La triple discriminació de les treballadores immigrants –a causa de la seva classe social, gènere i ètnia– les relega a un nínxol laboral molt precís –en concret, servei domèstic i substitució–, la qual cosa es tradueix en una participació laboral màximament precària i marginal (Morokvasic, 1984). A totes les societats postindustrials, s'aprecia un augment notable de la demanda de feines remunerades dedicades a les tasques de reproducció social. Si bé alguns països han desenvolupat programes molt regulats des del govern, que han institucionalitzat el reclutament de treballadores domèstiques migrants, d'altres –com és el cas del sud d'Europa o dels Estats Units– segueixen pautes menys formalitzades a l'hora de contractar i de reclutar. En els dos casos, els efectes són semblants: incorporació de dones immigrants com a treballadores domèstiques, procedents dels països més pobres, que sovint s'han de separar de les seves famílies i emigrar en solitari per poder *complir* les seves funcions als països que les reclamen (Hondagneu-Sotelo i Avila, 1997).

2. Amb l'expressió «no comunitàries», ens referim a dones no nacionals de països de l'espai econòmic europeu.

Encara que les polítiques migratòries són cada vegada més restrictives i que s'ha obstaculitzat l'entrada de migració legal cap als països europeus, l'arribada de dones immigrants per treballar en el servei domèstic creix de manera exponencial, a causa de l'alarmant envelliment de la població –màximament acusat als països d'Europa i, en especial, als del sud d'Europa, com és el cas de l'Estat espanyol³, del canvi a les estructures familiars, de la transformació del rol social i econòmic de la dona, així com de l'emergència d'estils de vida nous, en què el temps per al lleure i el temps per a un mateix es valoren cada vegada més.

La dona immigrant és percebuda com a força de treball idònia per realitzar tasques domèstiques, ja que es tracta d'una activitat socialment poc valorada, etiquetada com a *bruta* i escassament qualificada, assumida com quelcom d'inherent a la condició femenina i sovint realitzada des de l'economia informal. Per tant, a l'era de la globalització, la migració internacional de les dones ens revela una *internacionalització* emergent del treball *reproductiu*; resultat d'una demanda creixent de força de treball femenina d'altres països, a baix cost, per ocupar-se d'una sèrie de tasques que fins ara portaven a terme les dones autòctones a la llar, de manera invisible i sense percebre cap remuneració a canvi. Tot això es tradueix en una *racialització* del treball domèstic remunerat, ja que són les dones d'altres països, sense l'estatus de ciutadanes, les que agafen el relleu d'aquestes tasques que les dones autòctones deleguen, encara que sense deixar de supervisar-les (Anderson, 2000).

Als països del sud d'Europa, el servei domèstic intern constitueix una modalitat que s'expansiona més que als països europeus del seu entorn, on l'estat desenvolupa un paper més actiu en la provisió i/o finançament de serveis per a les famílies. A l'Europa del nord hi ha poques treballadores de la llar internes; hi predomina el servei domèstic pagat per hores; (Ramírez, 1997; Colectivo Ioé, 2001a). En aquest sentit, cal tenir en compte que la demanda de servei domèstic intern se satisfà en l'actualitat únicament gràcies a dones d'origen immigrant. Això és així no només per una qüestió de baixos salaris, sinó també perquè es tracta d'una modalitat que impedeix a les treballadores tornar a casa diàriament i tenir una vida familiar pròpia. Les dones autòctones, incloses les treballadores domèstiques *de tota la vida*, ja no estan disposades a treballar en aquestes condicions i eludeixen completament aquesta modalitat del servei domèstic, malgrat la forta demanda existent⁴.

3. La població espanyola serà la més vella de la UE el 2050, amb un percentatge del 35,6% de persones de més de 65 anys, i la que tindrà proporció més baixa de ciutadans i ciutadanes en edat de treballar, amb un 52,9%, segons una projecció de població de l'oficina estadística Eurostat (europa.eu.int/comm/eurostat).

4. El servei domèstic intern era un treball estès entre les dones joves autòctones de procedència rural, que treballaven com a domèstiques a les ciutats fins que es casaven o trobaven feina en un altre sector d'activitat. Les dones joves, solteres, que anaven a servir a grans ciutats com ara Madrid o Barcelona, eren originàries de famílies amb mitjans econòmics precaris i de contextos socioeconòmics rurals que oferien escasses oportunitats laborals a les dones. El servei domèstic s'asseguraven la supervivència fins que es casaven i abandonaven aquesta activitat (Borderías, 1991).

El servei domèstic intern, utilitzat especialment quan es tracta de tenir cura d'una persona gran en situació de dependència, és preferit per les famílies abans que altres solucions, tant per motius culturals com econòmics. La solució de la treballadora domèstica interna és la més semblant a l'*ideal* del model de família que té cura dels seus membres inherent a l'imaginari *familista*, en què una assistenta informal –generalment la filla o la nora–, s'ocupa diàriament de les necessitats de la persona gran dependent de manera no remunerada. Però optar pel servei domèstic intern respon no només a una estratègia d'*ajust* cultural. Ara per ara, disposar de personal domèstic remunerat ha deixat de ser una pràctica vinculada al luxe i exclusiva dels grups amb més poder adquisitiu, ja que també s'ha estès als segments de població de classe mitjana. Cal tenir en compte que una part considerable dels seus demandants, persones grans que viuen soles i que perceben una pensió, no tenen recursos suficients per costejar-se l'oferta de serveis privats (una residència geriàtrica, per exemple). La insolvència de la demanda, en absència d'una provisió pública de serveis i de recursos per atendre les situacions de dependència durant la vellesa, converteixen el recurs a l'economia informal i a una treballadora immigrant, disposada a treballar a canvi d'un salari inferior, en l'opció menys cara i, en molts casos, en l'única estratègia factible.

Mentre no es trobi una alternativa real a l'organització patriarcal de la reproducció social i en absència d'una oferta de serveis a la vida diària dirigits al conjunt de la ciutadania per al cas de l'Estat espanyol, ens hem de preguntar: qui s'ocupa de les tasques que estan relacionades amb la reproducció social –tenir cura de la gent gran, dels infants, etc.– mentre les dones tenen una vida professional pròpia, treballen vuit hores diàries o més fora de la llar i no disposen de temps? Quantes «altras» dones han de treballar en les condicions més precàries per poder mantenir el nostre sistema social i econòmic i fer front a l'anomenada «crisi de la cura» (*care crisis*)?

Però la *internacionalització de la reproducció* no és l'únic factor que ajuda a entendre la feminització dels fluxos. Hem de recórrer també a un altre factor explicatiu: la normalització del fenomen de la migració a l'Estat espanyol. A l'Estat espanyol, societat que s'havia caracteritzat per protagonitzar fluxos migratoris cap als països de l'Europa central i occidental durant la postguerra, no és fins a mitjan dècada de 1980 quan comença a aparèixer la immigració internacional com a fet social. Des d'aquesta data, s'assisteix a la progressiva arribada de treballadors procedents de l'Àfrica, de l'Amèrica Llatina, de l'Àsia i de l'Europa de l'Est, a causa, entre d'altres factors, de l'existència d'un efecte crida des de la lògica de la reestructuració del mercat laboral que es produeix a Espanya durant aquests anys (Cachón, 2002). Tal com ha passat a totes les societats que han estat receptores de fluxos migratoris al llarg de la seva història, a mesura que els nous residents s'hi assenten de manera més o menys permanent, l'arribada de dones a través dels processos de reagrupament familiar s'incrementa. Aquest ha estat el patró seguit principalment per una part important de les migracions femenines procedents de l'Àfrica o de països asiàtics com ara el Pakistan.

Els projectes migratoris de les dones immigrants no comunitàries a Espanya

A l'hora d'abordar els projectes migratoris de les dones immigrants, cal tenir en compte l'heterogeneïtat d'òrgens i de circumstàncies que s'amaguen darrere de l'etiqueta de *dona immigrant*. Tot i així, d'acord amb les investigacions del Colectivo Ioé (1998), podem extreure una sèrie de perfils més o menys representatius que trenquen clarament amb els estereotips més recurrents sobre la migració femenina que la presenten com un col·lectiu homogeni, passiu i supeditat al projecte migratori d'un subjecte home.

Les causes econòmiques ben sovint prevalen com a detonants principals, dels projectes migratoris genèrics, sovint com a pont d'una estratègia familiar que persegueix obtenir o complementar ingressos. La manca d'oportunitats d'ocupació als països d'origen és la tònica general. Normalment, es tracta de dones joves, amb càrregues familiars, moltes amb estudis mitjans o superiors. En aquests casos, solen ser elles les que inicien el projecte migratori, deixen la família al país d'origen i es converteixen en les seves *sustentadores econòmiques* principals, ja siguin mares amb parella o, sobretot, dones soles amb fills i filles a càrrec seu. Aquestes últimes estan màximament exposades a situacions de vulnerabilitat en els seus països d'origen des del punt de vista econòmic i social (Fuller, 1999). Malgrat que les llars mantingudes per dones existeixen a totes les societats, als països llatinoamericans s'observa, d'acord amb Buvinic (1990), un augment important de la seva incidència durant els últims anys. Aquest augment és el resultat de tendències relacionades amb el debilitament dels llaços familiars (en concret, els homes s'evadeixen més de la responsabilitat d'ocupar-se de les seves famílies), que tenen relació amb el desmantellament dels sistemes de govern familiar patriarcal i la disminució dels ingressos reals de les llars. Sense oblidar factors menys conjunturals, de caràcter cultural, com ara les estratègies reproductives i familiars (pràctiques de gènere), que incideixen de manera decisiva en el benestar de les famílies i en els projectes migratoris de les dones.

La raó principal del desplaçament d'aquestes mares és la necessitat de treballar i de guanyar diners per cobrir les necessitats econòmiques familiars. El seu objectiu és enviar diners al seu país d'origen per pagar deutes, per comprar, construir, acabar o ampliar la vivenda, establir un negoci propi, costejar els estudis dels fills i les filles, etc. Així doncs, es constata l'arribada de migració femenina, autònoma i independent, resultat, principalment, d'una estratègia familiar orientada a l'obtenció d'ingressos per al grup familiar. Algunes dones arriben a Espanya amb la intenció de quedar-s'hi durant un període finit de temps, fins que reuneixin la quantitat de diners suficient per assolir els seus objectius i tornar als seus països d'origen. Però d'altres s'hi estableixen de manera més o menys definitiva i, a mitjà o a llarg termini, exerceixen elles mateixes de reagrupants del seu marit i de tots o d'alguns dels seus fills i filles (Oso, 1998; Escrivá, 2000).

Tanmateix les migracions internacionals de dones soles no constitueixen un fenomen nou. Tal com assenyala Elia Ramírez (1997), ja fa diverses dècades que a l'Amèrica Llatina, per exemple, les migracions internes (del camp a la ciutat) protagonitzades per dones són part d'una estratègia que han seguit moltes famílies rurals per fer front a la pobresa i aconseguir un treball assalariat. Moltes de les immigrants llatinoamericanes d'origen rural que arriben a Espanya responen a aquest perfil. Sovint, es tracta de dones que, prèviament, ja havien abandonat el camp per treballar en el servei domèstic a les grans ciutats dels països d'origen respectius. Els dràstics canvis econòmics i socials que han tingut lloc a molts d'aquests països i la creixent pobresa a les grans ciutats les empenyen sovint cap a les migracions internacionals.

Una part considerable de la migració femenina prové de les classes mitjanes llatinoamericanes. Durant les dècades 1980 i 1990, les mesures econòmiques neoliberals han empobrit aquests segments de població. Davant la manca d'oportunitats econòmiques i davant un futur cada vegada més incert, creixen els fluxos migratoris cap als països europeus i cap als Estats Units (Escrivá, 2000). No es tracta, doncs, de famílies procedents dels estrats més baixos de la societat, sinó de famílies de classe mitjana que, com a conseqüència de les successives crisis econòmiques i polítiques que sacsegen molts d'aquests països, perden el lloc de treball (administració pública, llocs tècnics i professionals a empreses) o la capacitat adquisitiva (davant la devaluació de la moneda, per exemple, molts jubilats han perdut els seus estalvis i les seves pensions). Constaten que, si volen mantenir el seu nivell de vida o bé proporcionar als seus fills i filles formació i oportunitats, no els queda cap més opció que sacrificar-se i emigrar. La fracció més empobrida de la classe mitjana se sent clarament amenaçada i veu en l'emigració l'única sortida. Al llarg dels últims anys, per exemple, l'increment dels fluxos migratoris procedents de l'Argentina respon a aquest perfil.

Sovint, per a la dona, l'opció d'emigrar també pot obeir a un cert malestar davant les tensions socials atribuïdes al seu gènere, motiu que s'afegeix a les pressions econòmiques. Es tracta de dones que busquen a Europa un benestar i un canvi en el seu estil de vida que va més enllà de la motivació estrictament econòmica (Ramírez, 1997). Moltes de les dones que encaixen dins d'aquest projecte migratori són solteres, joves, sense responsabilitats familiars i de procedència urbana; encara que també és freqüent trobar-hi *mares solteres* que se senten socialment rebutjades i estigmatitzades en els seus països d'origen i, justament per això, decideixen emigrar.

Escapar de la ideologia tradicional de gènere, que construeix la identitat femenina a partir de la maternitat i del rol de cuidadora en l'esfera domèstica, també apareix a molts projectes migratoris de les treballadores domèstiques d'origen filipí, tal com posen de manifest els treballs de Parrenas (2001). El creixement massiu de la participació laboral femenina a les Filipines ha tingut per a les dones conseqüències no massa positives: no només

perceben salaris baixos en un mercat laboral segmentat pel gènere, sinó que, a més, cal *sumar-hi càrregues* i elles soles s'han de continuar ocupant –sense disposar de l'ajuda dels seus cònjuges– de les responsabilitats familiars. L'emigració es planteja com una doble *via* d'alliberament que constitueix, a més d'una estratègia econòmica, una estratègia d'alliberament davant de tants deures i obligacions propis del familisme i del patriarcat. Al Marroc, en canvi, les pautes culturals estigmatitzen l'*abandonament* de la llar per part de les dones, per la qual cosa les llars transnacionals són encapçalades, bàsicament, pels homes. Això no obstant, després de situacions de divorci, de separació o de viduitat, moltes dones marroquines també es veuen abocades a sortir del país, on són estigmatitzades socialment.

Des de la dècada de 1980, s'assisteix a una nova tendència en els fluxos de dones marroquines, amb l'arribada de noies joves, moltes vegades solteres i amb estudis universitaris, que protagonitzen projectes migratoris autònoms, amb la finalitat de trobar feina i de millorar les seves condicions de vida (Belarbi, 1999; Ribas, 2004). Moltes vegades, es tracta de dones que veuen en l'emigració l'oportunitat d'alleujar les formes de control social tradicionals i que no volen reproduir els models de vida de les dones del seu entorn; tot i saber que probablement experimentaran una mobilitat social descendent, amb oportunitats laborals circumscrites al servei domèstic. Un cop aquí s'enfronten a situacions difícils, derivades de l'exclusió jurídica i social que implica ser immigrant, dona i, a més, musulmana. Les ambicions i aspiracions que simbolitza per a elles l'emigració i que es veuen truncades un cop arriben a Espanya, solen generar un marcat sentiment de frustració (Solé, 1994).

També podem identificar altres dones que no emigren per voluntat pròpia, sinó per fugir de situacions de violència, narcotràfic o violació dels drets humans. A tall d'exemple, aquest és el cas de part dels moviments poblacionals femenins oriünds de Colòmbia (Niño, 1999). Moltes dones que han participat activament o a través dels seus companys en els moviments socials i les organitzacions polítiques d'esquerra durant les últimes dues dècades, han de sortir del país perquè elles o les seves famílies estan amenaçades de mort. Si bé, durant la dècada de 1980, moltes d'aquestes dones van adquirir l'estatus legal de refugiades un cop a Espanya, la retallada actual de la figura de l'asil i refugi suposa que actualment arribin al país com a immigrants, ja sigui com a estudiants, turistes o treballadores domèstiques.

Encara que, de tot això, se'n desprèn que la figura de la dona immigrant que arriba a Espanya a través del reagrupament familiar no és la més representativa, sí que es correspon amb les pràctiques d'alguns grups en particular. Seguir el marit en el seu projecte migratori és habitual entre les dones marroquines i africanes d'origen rural, moltes sense estudis i sense experiència laboral al país d'origen, o entre les dones africanes o pakistaneses. Aquests col·lectius presenten nivells d'ocupació molt inferiors als de la resta

de dones immigrants (CCOO-CERES, 2004). Durant les dècades de 1970 i 1980, arriben a Espanya moltes dones marroquines a través del reagrupament familiar, com a segona fase de l'emigració masculina autònoma. Sovint, aquest projecte pretén reproduir, a la societat receptora, el model d'organització familiar existent a la societat d'origen –control de l'home sobre el projecte migratori i sobre el dret al treball remunerat de la dona, circumscrita a l'àmbit domèstic–, la qual cosa les aïlla enormement i en dificulta la integració⁵. Continuar reproduint les mateixes funcions que realitzaven al seu país en l'àmbit domèstic, sovint no és possible, ja que, a la societat receptora, aquestes estan descontextualitzades i es redueixen estrictament al marit i a les criatures. A més, a la societat receptora moltes vegades aquestes dones perden les xarxes de suport femení que les protegien al país d'origen (Ribas, 2004).

Malgrat tot, de vegades, la manca d'ingressos porta el marit a canviar la seva actitud i a valorar positivament que la seva parella s'incorpori al treball remunerat, cosa que li confereix més dosis d'autonomia econòmica, lingüística i social, així com d'autoestima i de seguretat en si mateixa, malgrat les dificultats i el reduït ventall d'oportunitats laborals a què té accés. La dona africana d'origen rural participa per partida doble en la construcció de les desigualtats i de l'exclusió social. A la dependència econòmica i legal respecte al seu marit, en molts casos, s'hi ha de sumar el seu analfabetisme, les seves limitacions lingüístiques, així com la manca d'habilitats i de destreses per accedir al món laboral, als cursos de formació ocupacional o per organitzar la conciliació entre la vida familiar i laboral (n'hi ha algunes que tenen moltes criatures aquí) (Expósito, 2004). El servei domèstic extern constitueix la seva única oportunitat laboral i l'única feina que els permet tenir cura de la casa i de les criatures. Accedir-hi, però, no els resulta fàcil. A la manca de contactes a la societat receptora, s'hi afegeix la discriminació per part de les persones que contracte, que moltes vegades veuen un impediment a l'hora de fer un contracte a una dona musulmana, a causa de la seva religió i l'idioma, especialment quan es tracta de feines en què han de tenir cura de persones.

Per al cas de les dones africanes subsaharianes, els fluxos que n'arriben a Espanya des de la dècada de 1980 –el Senegal, Gàmbia i Guinea Equatorial com a procedències principals–, tenen com a factor comú la circumstància que la majoria arriba amb els seus cònjuges. La reunificació familiar consisteix en el fet que l'home, al cap d'uns dos anys d'emigrar, torna al seu país i es casa, o bé ja estava casat quan va emigrar i decideix portar la seva parella a Espanya. Moltes de les dones que estan casades no treballen fora de casa i les que sí que hi treballen, ho fan sovint com a treballadores domèstiques o bé a

5. Tot i així, dins d'aquest projecte migratori basat en el reagrupament familiar, també hi apareixen dones que, encara que segueixen el seu marit, ja havien experimentat certa mobilitat social al país d'origen, on combinaven estratègies matrimonials i laborals, i que a les societats receptores estan disposades a mantenir el mateix estil de vida.

bars, perruqueries o a d'altres comerços regentats per elles mateixes o per connacionals. Moltes dones casades –estadísticament inactives– es dediquen a la venda de productes africans a casa seva o a la realització de serveis de perruqueria a domicili. De la mateixa manera que passa amb les famílies marroquines, moltes vegades la necessitat de diners impulsa el grup domèstic a optar per l'estratègia que la dona treballi fora de casa i aportï ingressos complementaris (Solé, 1994).

La incorporació a la feina de la dona immigrant a Espanya el servei domèstic com a nínxol laboral principal

La interacció de classe social, gènere i ètnia, de la mà del concepte *triple discriminació*, ens permet entendre les diferents modalitats d'inserció laboral de les dones d'origen immigrant. La incorporació laboral de la dona immigrant es contraposa, d'una banda, i d'acord amb la seva condició femenina, a la dels homes –ja siguin immigrants o autòctons–; d'altra banda, i d'acord amb el seu estatus d'immigrants, les oportunitats laborals que tenen no són les mateixes que les de les dones autòctones. D'aquesta manera, si s'afegeix la perspectiva de gènere al fenomen de l'estratificació del mercat laboral a partir de l'ètnia, es constata que, encara que el conjunt de la població immigrada es veu abocat a les ocupacions d'estatus social més baix, menys remuneració i amb condicions laborals pitjors, les dones immigrants d'origen no comunitari són les que ocupen l'últim escalafó: el servei domèstic –excepte les dones xineses, que treballen principalment en el món de l'hostaleria i el comerç–. Així doncs, les dones immigrants constitueixen una espècie de subsegment del mercat laboral femení, ja per si mateix més restringit que el dels homes, relegades a les tasques més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere.

Les altes laborals que consten a la Seguretat Social a 31 de desembre de 2006⁶ del conjunt de treballadors forans –treballadors comunitaris inclosos– posen de manifest la segregació laboral de la dona estrangera, és a dir, la seva marcada concentració laboral a determinades activitats que estan relacionades amb les tasques de la reproducció social. Per sectors d'activitat, el de serveis aglutina el 86,7% d'afiliades, enfront de només el 47,1% en el cas dels homes. Així mateix, per branques principals d'activitat, n'hi ha tres –servei domèstic, hostaleria i comerç al detall– que concentren gairebé el 52,2% del total d'estrangeres afiliades i només el 17,7% dels seus homòlegs masculins.

6. Des de l'any 1999, els estudis sobre la situació laboral de la força de treball estrangera es basen en les dades de l'afiliació a la Seguretat Social, cosa que oculta tota activitat laboral no registrada. Per al cas de la dona immigrant, aquesta omisió té repercussions destacades, ja que el servei domèstic, un dels seus nínxols laborals principals, es desenvolupa en bona part dins de l'economia submergida.

Les dades sobre treballadores estrangeres en alta laboral a la Seguretat Social segons nacionalitats, mostren com la segregació laboral de la dona immigrant és més o menys acusada segons la nacionalitat. El 63% de les dones filipines afiliades són treballadores de la llar i cal destacar també la presència en aquest règim de la Seguretat Social de les afiliades dominicanes (el 40,2%), peruanes (el 37,3%), equatorianes (el 29,9%), colombianes (el 27,9%) i, en una proporció més baixa, marroquines (el 22,1%). Les dones procedents de l'Europa de l'Est segueixen la mateixa tònica, amb percentatges elevats en aquest sector, sobretot entre les dones procedents d'Ucraïna (28,1%) (CCOO-CERES, 2004: 56).

Del total de 718.889 dones estrangeres afiliades a la Seguretat Social el 31 de desembre de 2006, el 26,4% i el 16,1% es concentra, respectivament, a la comunitat autònoma de Madrid i a la província de Barcelona, principals focus urbans del país i, per tant, destacats demandants de treballadores domèstiques: el 33,7% del total d'estrangers afiliats al Règim Especial de Treballadors de la Llar per al conjunt d'Espanya es troba a Madrid, i el 16,5%, a la província de Barcelona. Així mateix, la feminització del servei domèstic es posa de manifest en constatar que el 90,5% del total d'estrangers afiliats a aquest règim de la Seguretat Social són dones. El perfil predominant de treballadora domèstica segons nacionalitat depèn de la comunitat autònoma. Així, mentre a Madrid és més freqüent trobar-hi dominicanes i europees de l'Est i a Catalunya dones llatinoamericanes, a Andalusia fins ara ha estat proporcionalment superior la presència de dones marroquines en aquesta activitat (Gualda i Ruiz, 2004).

Lògicament, el *nivell d'acceptació* d'una feina per part de les dones d'origen immigrant a la societat espanyola és inferior al que experimenten a les societats d'origen, especialment quan es tracta de dones qualificades i/o de classe mitjana (Villa, 1990). El servei domèstic constitueix una feina profundament desvaloritzada en l'imaginari social d'aquests països, moltes vegades no considerada treball. Paradoxalment, una part considerable de les dones immigrants no ha tingut experiència laboral prèvia en els seus països d'origen (mestresses de casa o estudiants) i només una proporció ínfima es dedicava al servei domèstic, activitat summament desprestigiada (Anguiano, 2001). Per tot això, és habitual que treballar en el servei domèstic a la societat espanyola els comporti, en alguns casos, greus problemes d'autoestima i d'inconsistència d'estatus. Això és així especialment per a les dones immigrants que, segons el Colectivo Ióé (1998) presenten experiències de mobilitat descendent, atès que passen de complir una funció qualificada en els seus països d'origen –mestres, infermeres, etc.–, a quedar recloses i aïllades en l'àmbit privat de la llar en què treballen –especialment en el cas de les internes– i a ser manades per tothom.

El caràcter temporal o permanent de la immigració, tal com ja indicava Piore (1979), és una variable essencial a l'hora de comprendre per què s'accepten i com es toleren determinades condicions laborals. En aquest sentit, hem de distingir entre les dones el principal objectiu de les quals és la supervivència del grup familiar al país d'origen, amb un pro-

jecte migratori basat en el retorn, de les que pretenen elevar el seu estatus individual i/o familiar a la societat receptora. Mentre que per a les primeres el servei domèstic facilita la consecució dels seus objectius, per a les segones es viu de manera més traumàtica i permanentment es busquen fórmules per accedir a una altra activitat (Escrivá, 2000).

Això no obstant, d'acord amb Christine Catarino i Laura Oso (2000), també cal assenyalar que el servei domèstic és l'ocupació amb més avantatges per a les dones immigrants des del punt de vista de l'acumulació monetària, ja que les que treballen com a internes tenen assegurat l'allotjament i la manutenció, poden maximitzar la seva capacitat d'estalvi, enviar remeses a la família i tornar als seus països d'origen amb una autonomia econòmica major (negoci propi, compra d'habitatge, etc.). D'aquesta manera, la sobrequalificació i la pèrdua d'autoestima es compensa en termes d'ingressos superiors, sobretot quan es manté la idea de retorn a curt termini. Es tradueix en una millora de la posició de la dona en la família i en la comunitat d'origen, gràcies al prestigi social guanyat a través de l'emigració. A més de l'acumulació monetària, el servei domèstic afavoreix l'arribada i la inserció a la societat d'acollida de les estrangeres nouvingudes.

La pròpia política migratòria espanyola promou la concentració laboral de la dona immigrant en el servei domèstic. Els canals organitzats de migració previstos per l'Estat responen principalment a necessitats computables al mercat formal de treball, la qual cosa exclou aquelles activitats principalment femenines, caracteritzades per la desregularització (servei domèstic) o per no considerar-se una feina pròpiament dita (prostitució). D'acord amb Mestre (2003), un model que concedeix drets als estrangers en funció de l'existència d'un contracte laboral al mercat formal (no de relació laboral), exclou encara més les dones. Malgrat que la política de contingents ha inclòs el servei domèstic com a activitat en què es pot regularitzar la situació, s'han beneficiat dels permisos les dones que ja treballaven aquí. Això no obstant, aquesta mesura en cap cas no ha servit per regular-ne una entrada ordenada.

La creixent presència femenina en situació irregular explica que les xarxes migratòries desenvolupin un paper més clau per a les dones que per als homes a l'hora de canalitzar l'entrada a Espanya i la seva inserció laboral. Les xarxes amb predomini femení, amb base al país d'origen o en el de destinació i integrades per dones connacionals, faciliten la informació, els contactes laborals i fins i tot els mitjans materials per emigrar. Les dones immigrants amb més temps de permanència a Espanya són grans coneixedores del funcionament del nostre mercat laboral. Sense oblidar les xarxes dels ocupadors, integrades per persones de la societat d'acollida, bàsicament dones, que recluten les immigrants com a treballadores domèstiques i que afavoreixen la migració femenina cap a l'Estat espanyol. Finalment, també cal tenir en compte les xarxes que vinculen les famílies ocupadores i les diferents comunitats immigrants a través de parròquies i d'ordes religiosos que actuen gairebé com a agències d'ocupació (Colectivo Ioé, 1998: 29; Gualda i Ruiz, 2004).

La construcció de la ciutadania en termes laborals és a la base del sistema d'immigració i estrangeria a tot Europa, i això comporta efectes negatius per a les dones. La sobrerrepresentació de la dona immigrant en activitats poc regulades (el servei domèstic, per exemple, no cotitza a l'atur) i a l'economia submergida, té com a conseqüència una independència econòmica més baixa i un accés desigual a la resta de recursos (Mestre, 2003). És cert que els treballadors homes d'origen immigrant també estan sobrerrepresentats a l'economia submergida, però ells no s'ubiquen al mateix tipus d'economia informal. Mentre els homes accedeixen irregularment a feines que poden ser formals (construcció, agricultura, etc.); les dones, en canvi, treballen irregularment en feines que per si mateixes ja estan desregularitzades (servei domèstic, prostitució, etc.) (Mestre, 2003). En definitiva, no només estan segmentats pel gènere els mercats formals, sinó també els informals.

Certament, és difícil concloure sobre quin dels dos col·lectius, homes o dones immigrants, presenta una situació de més subordinació o vulnerabilitat al mercat laboral. Això no obstant, salvant l'heterogeneïtat de situacions, només el fet que el servei domèstic estigui regulat a través d'una relació contractual feble –a mig camí entre la relació de servitud i la relació laboral formalment lliure (Colectivo Ioé, 2001b)–, la desvalorització ideològica dels treballs realitzats per les dones, en general, i del treball domèstic, en particular, sota el paraigua de la configuració patriarcal de la societat; la forta incidència de la informalitat en la relació contractual i el fet que es porti a terme en l'àmbit privat de la llar, són raons suficients per apuntar que aquesta activitat facilita especialment la invisibilitat i la indefensió del col·lectiu que hi treballa, de manera que la persona que contracta disposa d'un gran marge de discrecionalitat per cometre abusos. La manca de relacions socials de les nouvingudes, especialment greu en el cas de les treballadores internes, n'augmenta encara més el grau d'indefensió. Encara que el treball domesticofamiliar s'hagi elevat a Espanya a la categoria de feina assalariada, amb la regulació el 1985, mitjançant el Reial Decret 1424/1985, d'1 d'agost, les condicions que reglamenta aquest règim especial són discriminatòries en relació amb la resta d'activitats i el situa en els estrats més baixos de l'estructura ocupacional, en aquelles activitats més emblemàtiques de la discriminació per raó del gènere (Parella, 2003).

Pel fet de ser immigrants procedents de països pobres i, a més, dones, es considera que tenen un bagatge cultural que contraposa el seu caràcter tradicional i subdesenvolupat, profundament desvaloritzat, al de la dona occidental, més moderna i emancipada (Oso, 1998). Aquests estereotips i prejudicis, com a part del sistema de creences dominant, reforcen encara més la discriminació de la dona immigrant al mercat laboral i la converteixen en candidata *ideal* per desenvolupar les feines vinculades a la reproducció social, per la seva docilitat, paciència, disciplina i subordinació. Així és com s'assisteix a un procés d'etnització progressiva dels serveis reproductius més desvalorats socialment, amb un *exèrcit de servidores* integrat per les dones d'origen immigrant (Catarino i Oso, 2000).

Per a moltes de les treballadores domèstiques d'origen immigrant que s'han desplaçat soles a les societats occidentals a la recerca de treball remunerat, prendre la difícil decisió de separar-se dels seus fills i filles i de convertir-se en la principal font d'ingressos per a la família respon a un únic objectiu: aconseguir un futur millor per a ells. Aquesta opció, l'anomenada *maternitat transnacional*, es porta a terme sabent que el preu que pagaran aquestes mares és la *pèrdua* de la possibilitat d'ocupar-se de criar els seus infants i de proporcionar-los afecte i atencions des de la proximitat i el contacte diari, i no des de la distància (Parella, 2004). Per a la treballadora immigrant, haver de tenir cura d'*altres* persones a la societat receptora i proporcionar-los benestar (atenció, companyia, satisfer les seves necessitats més bàsiques d'higiene, alimentació, etc.), és incompatible amb la possibilitat d'ocupar-se directament de la seva pròpia família, sobretot quan treballa com a interna i resideix les vint-i-quatre hores del dia a la casa on treballa, totalment aïllada i, moltes vegades, havent de proporcionar a l'ocupador una disponibilitat total de temps⁷.

Tot i que els ajustos que requereix la maternitat transnacional no són exclusius del servei domèstic, no és menys cert que les peculiaritats d'aquesta activitat remunerada (sobretot la modalitat d'*internes*, una de les més demanades a Espanya, com hem dit abans) promouen la separació física de la mare treballadora i dels seus fills i filles (Hondagneu-Sotelo i Avila, 1997). Lamentablement, ni des de la pròpia legislació ni des de les diferents institucions de la societat receptora, no es tenen en compte els drets familiars d'aquestes treballadores immigrants que troben feina en el servei domèstic, ni l'impacte en les famílies que, mentrestant, romanen als països d'origen.

Existeixen unes altres oportunitats laborals més enllà del servei domèstic? La mobilitat laboral de la treballadora immigrant

El treball sexual constitueix una altra de les sortides laborals per excel·lència per a la dona immigrant, encara que no es disposa de dades estadístiques. L'associació formada per dona immigrant i prostitució és un binomi carregat d'estigmes ideològics i morals (Colec­tivo Ioé, 2001b). Com que, a Espanya, la prostitució no està reconeguda com a activitat laboral, condemna aquestes dones a la irregularitat i n'impossibilita la regularització mitjançant un contracte laboral. D'acord amb Casal i Mestre (2002: 163), «en aquest àmbit és on la perspectiva *trafiquista* de la migració es mou sense matisos, amb efectes perversos sobre les migrants». Aquestes mateixes autores assenyalen que no totes les prostitutes viatgen a Espanya mitjançant xarxes mafioses, ni totes han estat forçades a desenvolupar la prostitució com a esclaves sexuals. Per a moltes dones, es tracta més aviat d'una

7. Quan es tracta d'assistents per hores, l'organització de la feina remunerada confereix a les treballadores dosis d'autonomia i de flexibilitat més grans.

estratègia voluntària, que possibilita la migració i la inserció laboral, en un context de polítiques migratòries restrictives i de restricció d'oportunitats laborals a les dones immigrants (Oso, 2002). Davant de la impossibilitat d'una entrada legal i la certesa d'haver de realitzar treballs mal remunerats i d'escassa consideració social –servei domèstic–, el treball sexual pot suposar per a aquestes dones una via per obtenir avantatges econòmics, aconseguir guanyar quantitats de diners més elevades per enviar a les seves famílies i reduir així el temps de permanència fora del país. Moltes vegades, la principal via d'introducció a la feina és a partir d'altres compatriotes que ja exerceixen la professió. El treball sexual no constitueix sempre la primera opció. Sovint, les que opten per exercir la prostitució afirmen que estan cansades d'aguantar els seus treballs anteriors en el servei domèstic, amb llargues jornades laborals i una remuneració baixa. Però no tot és tan senzill, ja que la prostitució és una activitat d'alt risc a Espanya, en termes d'estigmatització social i d'impunitat per part dels qui abusen de la vulnerabilitat de les dones que la desenvolupen (Casal i Mestre, 2002). En els debats actuals sobre la prostitució, està cobrant força la proposta de reconèixer-la en totes les seves formes com una activitat laboral, per tal de protegir les persones que s'hi dediquen.

Les possibilitats de mobilitat ocupacional fora del servei domèstic són força reduïdes per a les dones d'origen immigrant⁹. Tal com reconeix Mary Romero (2002), el servei domèstic, lluny de constituir per a elles un instrument per aconseguir la mobilitat, s'erigeix en un *gueto* ocupacional per excel·lència. Tot i així, una enquesta realitzada per l'Institut Universitari d'Estudis sobre Migracions constata un lleuger descens de la participació de les dones immigrants en el servei domèstic al llarg de la seva trajectòria laboral, la qual cosa suggereix una incipient mobilitat cap a altres feines (Anguiano, 2001). En la mateixa línia, l'evolució dels percentatges de dones d'origen immigrant que s'insereixen en el servei domèstic al llarg del temps, demostra que la participació de les dones estrangeres en el Règim Especial de Treballadors de la Llar està disminuint (del total de les estrangeres donades d'alta, el servei domèstic passa de representar-ne un 24,5% l'any 2003 a un 19% l'any 2004). Això no obstant, la disminució en el percentatge de treballadores de la llar no és igual per a tots els grups. Algunes dones llatinoamericanes –sobretot les equatorianes i les colombianes– i les procedents dels països de l'Europa de l'Est són les que abandonen amb més facilitat el servei domèstic i accedeixen a un altre tipus de feina. Per contra, les que més es queden en el servei domèstic són les peruanes i les dominicanes (CCOO-CERES, 2004).

Aquest desplaçament cap a altres sectors depèn d'un gran nombre de factors, entre els quals cal destacar el nivell educatiu de la dona immigrant, el seu projecte migratori i el

9. Segons les dades d'un estudi realitzat pel Colectivo Ioé (2001a), gairebé el 82% de les treballadores que coïtaven al règim especial de treballadors de la llar a finals de 1999, no havia canviat mai de règim ocupacional, la qual cosa demostra una escassa mobilitat laboral.

temps d'assentament a la societat receptora, les xarxes familiars, el coneixement de l'idioma i la posició que ocupa en l'estructura familiar. En el cas de la societat espanyola, apareixen poques vies d'ocupació alternatives. Les dones immigrants es concentren en els serveis poc qualificats: l'hostaleria i el comerç. Per al cas del sector de l'hostaleria, les tasques que les dones immigrants desenvolupen estan sovint relacionades amb les activitats de neteja i de cuina, a la rebotiga. Malgrat que en l'hostaleria no existeixen les connotacions d'arbitrarietat i de servitud que s'atribueixen al servei domèstic, a la pràctica, segons el Colectivo Ioé (1999, 2001a, 2001b), també hi predominen les condicions laborals precàries i els abusos patronals, així com la reproducció dels rols femenins tradicionals. Tot i així, pel fet de realitzar-se en un espai públic, els drets de les dones treballadores són més fàcilment defensables. Fer de dependent a un comerç és una altra opció cada vegada més assequible per a la dona immigrant (a causa de l'escassetat de força de treball autòctona disposada a treballar en aquest sector), sobretot per a la dona llatinoamericana, que té a favor seu un bon domini del codi lingüístic.

L'escassetat d'altres oportunitats laborals per a les dones immigrants és un determinant que fa que moltes es plantegin l'autoocupació com a projecte de mobilitat laboral a mitjà termini, una vegada reuneixin prou ingressos per establir el seu propi negoci (perruqueries, cafeteries, locutoris, etc.). Aquest projecte es cada vegada més habitual, sobretot entre les que gaudeixen d'un nivell educatiu més elevat (Solé i Parella, 2005). De moment, només el 8,8% del total d'estrangeres afiliades el 14 de gener de 2004 n'està al Règim Especial de Treballadors Autònoms (davant de l'11,4% dels homes); encara que és previsible que aquest percentatge augmenti els propers anys, d'acord amb les barreres que existeixen a la mobilitat laboral de la dona immigrant cap a sectors més qualificats. Els escassos estudis que s'han realitzat sobre la dona immigrant emprenedora, constaten que la via empresarial es pot erigir com a alternativa de mobilitat social i de sortida dels sectors laborals clàssics reservats a les dones immigrants, com ara la neteja, tenir cura d'infants i de gent gran, l'hostaleria o la prostitució. Tampoc no podem oblidar que un altre dels condicionants que recull l'estudi és que, el fet d'establir-se pel seu compte, serveix a moltes dones per gestionar millor el seu temps, de manera que una flexibilitat més gran en la seva activitat laboral els permet atendre millor les càrregues familiars (Colectivo Ioé, 2001a; Oso i Ribas, 2004). Les treballadores immigrants per compte propi se serveixen sobretot de les xarxes informals d'amistats o de familiars a l'hora d'establir els seus negocis (Colectivo Ioé, 2001b).

El sector d'activitats industrials de neteges és una altra de les ocupacions a les quals també accedeixen les dones immigrants que volen abandonar el servei domèstic, encara que es calcula que, per ara, només suposen al voltant del 2% de la força laboral femenina (Colectivo Ioé, 2001a). La raó d'aquesta escassa presència de dones immigrants rau en el fet que aquesta ocupació requereix estar en possessió d'un permís de treball, ja que les polítiques de contingents permeten la regulació de treballadores de la llar, però no la de ne-

tejadores. Encara que l'avantatge principal és la possibilitat de cotitzar a la Seguretat Social, la precarietat del sector (contractes de molt poca durada) i uns salaris més baixos que els que se solen percebre com a assistenta per hores, sovint no compensen si la treballadora immigrant el que pretén és reunir el màxim de beneficis econòmics en el mínim de temps possible, per poder tornar com més aviat millor al seu país d'origen (Catarino i Oso, 2000).

El patró de mobilitat laboral més comú s'acostuma a donar dins dels serveis vinculats a la reproducció social, al llarg de les seves diferents modalitats jerarquitzades. En aquest sentit, encara que moltes de les dones immigrants s'insereixin, d'entrada, en el servei domèstic, la possessió de formació, el temps de permanència, l'estatut jurídic i la situació familiar influeixen en les diferents trajectòries laborals. El primer pas és abandonar el servei domèstic intern i passar a ser treballadores externes o assistents per hores quan aconsegueixen reagrupar la família. El nivell educatiu de les dones i el coneixement de l'idioma condicionen el tipus d'inserció laboral, en el sentit que moltes dones llatinoamericanes amb formació com a infermeres o mestres treballen preferentment en l'assistència de persones i no tant en tasques de neteja i, amb el temps, també les trobem principalment a residències geriàtriques o a empreses de serveis a domicili, o en serveis sanitaris, on sí que poden cotitzar al Règim General de la Seguretat Social (Parella, 2003).

Finalment, els resultats d'una enquesta realitzada pel Colectivo Ioé (2001a) a dones d'origen immigrant, tant a estrangeres que cotitzen a la Seguretat Social com a dones nacionalitzades i a dones en situació irregular, posen de manifest que, malgrat que la mobilitat laboral fora del servei domèstic és cada cop més gran, el seu potencial d'autoreclutament continua essent inqüestionable. Tal com mostren els autors en aquest estudi, les treballadores domèstiques que mai no han treballat en un altre sector amb anterioritat suposen el 82%, enfront del 52% en el cas de l'hostaleria, el 25% entre les dones que treballen per compte propi i el 14% per al cas de les que treballen en empreses de neteja. Així mateix, s'observa que a totes les ocupacions tenen especial importància les dones que van treballar prèviament en el servei domèstic, la qual cosa mostra que aquesta activitat continua essent la *porta d'entrada* per excel·lència al mercat laboral (Colectivo Ioé, 2001a: 735).

En principi, podem concloure que no hi sol haver mobilitat des d'altres sectors al servei domèstic, encara que Gualda i Ruiz (2004) mostren una pauta diferent i sorprenent a la província andalusa de Huelva: el salt des de l'agricultura al servei domèstic. Des de final de la dècada de 1990, amb el desenvolupament de l'agricultura de caràcter intensiu, es produeix un procés de substitució de mà d'obra que s'inicia primer amb el desplaçament dels temporers nacionals per part dels treballadors magribins, que, al seu torn, actualment són substituïts per dones procedents de l'Europa de l'Est. D'acord amb Gualda i Ruiz (2004), els empresaris agraris veuen en la dona immigrant una força de treball més

responsable, dòcil i menys conflictiva que els joves i els homes solters marroquins. A causa de l'estacionalitat i de la duresa de les condicions del treball al camp, cada vegada és més habitual que aquestes dones de l'Europa de l'Est busquin feina a d'altres sectors, especialment al servei domèstic.

Conclusions

A tall de conclusió, les dones immigrants a l'Estat espanyol exemplifiquen molt bé els processos actuals de feminització dels fluxos migratoris i posen clarament de manifest l'augment de la demanda de treballadores immigrants per portar a terme les tasques domèstiques i familiars a escala internacional. La seva vulnerabilitat legal i la situació laboral que ocupen aquí, com a mà d'obra barata per a les tasques vinculades a la reproducció social, mostren els condicionants estructurals a què es troben exposades i que han de ser tinguts molt en compte a l'hora de valorar el seu potencial d'integració a la societat espanyola.

És la imbricació entre gènere, classe social i etnicitat decisiva a l'hora d'explicar la inserció laboral de la dona immigrant a la societat receptora i el seu accés desigual als recursos i a les oportunitats, en el context de relacions de poder asimètriques en què les dones se situen com a subjecte explotat per partida múltiple. D'aquesta manera, les treballadores immigrants estan subjectes a la lògica de patriarcat, tant al seu país d'origen com a la societat receptora. Com a immigrants procedents de països pobres –de classe treballadora–, no només s'enfronten a les barreres jurídiques d'una política migratòria que discrimina de manera directa quant a la condició d'estranger no comunitari i indirecta quant al gènere; sinó també als prejudicis i estereotips d'una societat receptora que les situa en nínxols laborals molt precisos, en concret, el servei domèstic, la prostitució i les activitats del sector serveis poc qualificades (neteja, hostaleria, comerç, etc.). Un còctel explosiu que actua de manera simultània i no successiva, i que situa aquestes dones en una posició de vulnerabilitat social en relació amb la resta de col·lectius, en concret, als estrats més baixos de l'estructura ocupacional, en aquelles activitats remunerades més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere –justament per això rebutjades per la majoria de dones autòctones– i la demanda de les quals creix sense parar. Així és com assistim a un procés de transferència del treball domèstic i familiar entre dones a escala internacional. Moltes dones autòctones de classe mitjana, que han accedit a l'educació i que s'han incorporat de manera massiva al mercat laboral des dels anys vuitanta, milloren la seva posició laboral a través d'importar «cura» (*care*) i de recórrer a unes altres dones procedents de països on tenen menys oportunitats. Així doncs, la internacionalització del treball reproductiu genera un triple sistema de subordinació de la dona immigrant, en base al gènere, a l'ètnia i a la classe social.

En definitiva, es pot concloure que la realitat de la migració femenina a Espanya trenca radicalment amb el tòpic de la dona immigrant passiva, que arriba a la societat receptora per seguir el seu cònjuge en el projecte migratori. La seva contribució social i econòmica, tant en les societats d'origen com en la de destinació, sovint no és prou reconeguda ni en la literatura científica ni en els imaginaris socials. Malgrat que s'ha constatat la seva concentració laboral en les activitats vinculades a la reproducció social, aquestes treballadores no han de ser considerades meres víctimes passives de condicionants de caràcter estructural; el seu caràcter emprenedor i la seva tradició participativa i de solidaritat les converteix en dones capaces de controlar el seu destí i d'organitzar-se. En qualsevol cas, el fenomen migratori a l'Estat espanyol és recent en comparació amb d'altres països, per la qual cosa s'hauran de continuar estudiant les seves trajectòries laborals al llarg dels propers anys, per tal de constatar si es produeix una tendència a la normalitat (en el sentit d'equiparació de les seves oportunitats laborals a les de la població autòctona femenina) o si, per contra, es mantenen les situacions de discriminació i segregació laboral.

Bibliografia

- ANDERSON, B. *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. Londres: Zed Books, 2000.
- ANGUIANO, M. E. «Inmigración laboral extracomunitaria en España: explorando perfiles y trayectorias laborales». *Migraciones*, núm. 10, 2001, pàg. 111-134.
- BELARBI, A. «Evolució i perspectives de l'emigració femenina». A: ROQUE, M. À. (dir.). *Dona i migració a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània, 2001.
- BORDERÍAS, C. «Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares a través del servicio doméstico». *Historia y Fuente Oral*, núm. 6, 1991, pàg. 105-121.
- BUVINIC, M. *La vulnerabilidad de los hogares con jefatura femenina: preguntas y opciones de política para América Latina y el Caribe*. Santiago: CEPAL, 1990.
- CACHÓN, L. «La formación de la "España inmigrante": mercado y ciudadanía». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 97, 2002, pàg. 95-126.
- CASAL, M.; MESTRE, R. «Migraciones femeninas», a DE LUCAS, J.; TORRES, F. (ed.). *Inmigrantes: ¿cómo los tenemos?* Madrid: Talasa Ediciones, 2002.
- CATARINO, C.; OSO, L. «La inmigración femenina en Madrid y Lisboa: hacia una etnización del servicio doméstico y de las empresas de limpieza» *Papers: Revista de Sociologia*, núm. 60, 2000, pàg. 187-207.
- CCOO-CERES. *Inserción laboral de la población inmigrada en Cataluña. Informe 2004*. Barcelona: CERES-CONC, 2004.
- Colectivo Ioé. *Mujer, inmigración y trabajo*. Madrid: Ministeri de Treball i Afers Socials. Col·lecció Observatorio Permanente de la Inmigración, 2001a.

- Colectivo loé. «Mujeres extranjeras en el mercado de trabajo español». *Archivos de Ciencias Sociales*, núm. 5, 2001b, pàg. 41-68.
- Colectivo loé. *Inmigración y trabajo en España. Trabajadores inmigrantes en el sector de la hostelería*. Madrid: Ministeri de Treball i Afers Socials. Col·lecció Observatorio Permanente de la Inmigración, 1999.
- Colectivo loé. «Mujeres inmigrantes en España. Proyectos migratorios y trayectorias de género». *Ofrim Suplementos*, 1998, pàg. 11-38.
- ESCRIVÁ, M. A.. «¿Empleadas de por vida? Peruanas en el servicio doméstico de Barcelona». *Papers: Revista de Sociología*, núm. 60, 2000, pàg. 327-342.
- EXPÓSITO, C. «Aproximació a les dificultats d'inclusió i diferències educatives de les dones marroquines i senegambianes d'origen rural». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- FULLER, N. «¿Pobreza o desigualdad de género?: El caso de las familias jefaturadas por mujeres». *Anuario de Hojas de Warmi*, núm. 10, 1999, pàg. 43-59.
- GREGORIO, C. «Los movimientos migratorios del Sur al Norte como procesos de género». A: DE VILLOTA, P. (ed.). *Globalización y género*. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.
- GUALDA, E.; RUIZ, M. «Procesos de sustitución étnica e inserción sociolaboral de mujeres extranjeras en Huelva». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- HONDAGNEU-SOTELO, P. *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Migration*. Los Angeles: University of California Press, 1994.
- HONDAGNEU-SOTELO, P.; AVILA E. «"I'm Here, but I'm There": The Meanings of Latina Transnational Motherhood». *Gender & Society*, vol. 11, núm. 5, 1997, pàg. 548-571.
- Institut Nacional d'Estadística (INE). *Explotación Estadística del Padrón Municipal a 1 de enero de 2004*, 2004. Consultat a: <www.ine.es>.
- Institut Nacional d'Estadística (INE). *Censos de población y viviendas 2001. Resultados definitivos*, 2001. Consultat a: <www.ine.es>.
- MESTRE, R. «Mujeres inmigrantes: cuidadoras por norma». A: DE LUCAS, J. (coord.). *Inmigrantes: Una aproximación jurídica a sus derechos*. València: Germania, 2003.
- Ministeri de Treball i Afers Socials. *Anuario de Estadísticas Laborales. Banco de Datos de Series Laborales (BDSL)*. Consultat a: <www.mtas.es/estadisticas>.
- MOROKVASIC, M. «"In and Out" of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe». *New Community*, núm. 19 (3), 1993, pàg. 459-483.
- MOROKVASIC, M. «Birds of Passage are also Women». *International Migration Review*, vol. 18, núm. 4, 1984, pàg. 886-907.
- NIÑO, J. F. «Las migraciones forzadas de población, por la violencia, en Colombia: una historia de éxodos, miedo, terror y pobreza». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 45 (33), 1993. Consultat a: <http://www.ub.es/geocrit/sn-45-33.htm>.

- Observatori Permanent de la Immigració. *Anuario Estadístico de Extranjería 2003*. Madrid: MTAS, 2003. Consultat a: <www.extranjeros.mir.es>.
- Oso, L. *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1998.
- Oso, L.; RIBAS, N. «Empresariado étnico y género: dominicanas y marroquíes en Madrid y Barcelona». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- PARELLA, S. «Nuevas expresiones de la maternidad. Una aproximación a la maternidad de las madres con trayectorias laborales "exitosas" y a la maternidad "transnacional"». Ponència presentada al VIII Congrés Espanyol de Sociologia, Alacant, 23-24-25 de setembre de 2004.
- PARELLA, S. *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona: Anthropos, 2003.
- PARRENAS, R. S. *The Global Servants: Migrant Filipinas Domestic Workers in Rome and Los Angeles*. Palo Alto (Califòrnia): Stanford University Press, 2001.
- PIORE, M. *Birds of Passage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- RAMÍREZ, E. «Mujeres latinoamericanas en Europa: la feminización de la pobreza». *Revista Venezolana de Estudio de la Mujer*, vol. 2, núm. 4, 1997.
- RIBAS, N. *Una invitación a la sociología de las migraciones*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2004.
- ROMERO, M. *Maid in the USA*. Nova York i Londres: Routledge, 2002.
- SOLÉ, C. *La mujer inmigrante*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.
- SOLÉ, C.; PARELLA, S. *Los comercios étnicos*. Barcelona: Fundació CIDOB, 2005.
- VILLA, P. *La estructuración de los mercados de trabajo*. Madrid: MTSS, 1990.